

FRANCIAORSZÁG ÉS A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK RENDSZERE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVTIZEDEKBEN

Az egységes Németország létrejötte új fejezetet nyitott a nemzetközi kapcsolatok történetében. Az 1871-gyel kezdődő korszak fő jellemzője, hogy megkezdődött az európai nagyhatalmak két szembenálló blokkba való szerveződése, mely Európa hatalmi megosztásához vezetett. A két ellenséges blokk kialakulása, s ezzel a nemzetközi kapcsolatok rendszerének működése két nagyhatalom aktivitásának volt köszönhető. Az egyik Németország volt, a másik pedig Franciaország, s a nemzetközi kapcsolatok mozgását e két nagyhatalomhoz fűződő kettős „kihívás”–„válasz” viszony határozta meg az 1871–1914 közötti időszakban.

A korszak német kihívással kezdődött. Párizs erre a francia–oros szövetséggel, illetve az antant létrehozásával válaszolt, mely most már Franciaország kihívásává vált Németország számára. Mivel Berlin válaszási kísérletei 1904-től kezdődően gyakorlatilag kudarccal végződtek, a német politikai vezetés úgy vélte, csak a háborús megoldás maradt számára.

Mielőtt felvázolnánk azt a több mint két évtizedes folyamatot, melynek során Franciaországnak sikerült választ adnia a német kihívásra, ki kell térnünk a nagyhatalmi magatartás néhány vonására.

Közismert a hegemoniára vagy a már megszerzett vezető szerep megőrzésére való törekvés. Minden olyan tényezőt, mely e törekvéseket akadályozhatja vagy kérdésessé teheti, a politikai vezetés a nagyhatalmi létben való fenyegetettségként értékelheti. Természetesen mindig az adott eset alapján lehet eldönteni, hogy ez az értékelés mennyire reális. Bennünket az az eset érdekel, amikor a konfliktusforrás vagy a fenyegetettség lehetősége valóban megvan – enélkül nincs is nemzetközi politika –, de az adott hatalom létét még nem fenyegeti. Mégis az ellenkező értékelés születik, ami lélektani sokkhoz vezető folyamatot indít meg. ezért elkezdődik az intézkedéseknek az a sorozata, mellyel a politikai vezetés a hatalmi, a nemzeti létét, biztonságát óhajtja megvédeni. Ezzel azonban egy ördögi kör kialakulása kezdődhet el: *A* hatalom biztonsági intézkedéseit ugyanis *B* fenyegetésként foghatja fel, ezért maga is a biztonságát erősítő intézkedésekhez folyamodik. Ez hatással lesz *A*-ra, s ez megint

visszahat B -re, s így tovább, egészen a háborús konfliktusig. A katasztrófa felé vezető úton az egyetlen gyógymód – ha $A - B$ viszonyában a belső egészséges erők már nem képesek a folyamatot megállítani –, a külső hatalmak fellépése. Veszélyesebb a helyzet, ha e folyamat blokkpolitikában jelentkezik. A katasztrófa, azaz a háború elkerülése ebben az esetben külső erő beavatkozásától már nem várható, hiszen a blokkok valamennyi nagyhatalmat tömörítik. Ezért csak a tömbök belső, egészséges politikai erőitől várható „gyógyulás”.

E kitérőt azért tartottuk fontosnak, mert véleményünk szerint a tárgyalt korszakban az előbb vázolt folyamat, mely a politikai vezetés tudatában a fenyegetettség érzéseként jelenik meg, s ez a nemzetközi kapcsolatok lélektani tényezőjének nevezhető, meghatározó jelentőségű. Így a „kihívás”–„válasz” viszonyra alapozott hatalmi mozgást tovább finomíthatjuk, s képletünk a következőképpen alakul: „kihívás” → fenyegetettség érzése → politikai döntés → „válasz”. Hozzátevé, hogy képletünk valamennyi eleme tényezők egész sorának eredője.

Az előbb vázolt folyamat a német–francia viszonyban megfigyelhető. A lélektani láncreakciót a német kihívás indította el, mely számos tényező együtthatásával volt érezhető Franciaország számára. Párizs ezt mindenekelőtt abban érezte, hogy szégyenletes katonai vereséget szenvedett az 1870–71-es háborúban. Következésményeiben ehhez még hozzájött Elzász-Lotharingia elcsatolása, az 5 milliárd frankos hadisarc, valamint egyes megyék német megszállása a kártérítés kifizetéséig. Ezen kívül a Rajnán túl 41 milliós lakosú, dinamikus gazdasággal s Európa legjobb hadseregével rendelkező Németország szerveződött meg, s úgy tűnt, ez bénítólag hat Párizs minden külpolitikai mozgására. Ezt a helyzetet még az is tetézte, hogy Bismarcknak 1873-ban Oroszországot és Ausztria-Magyarországot sikerült Németországgal közös szövetségi blokkba tömörítenie. A megfelelő válaszadás Párizs részéről lehetetlennek látszott, mivel Németországgal 36 millió lakosú s gyengébb dinamikájú gazdasággal bíró országot tudott szembeállítani. Az egyetlen, még szabadon álló nagyhatalom, Anglia pedig számba sem jöhetett: London ugyanis a franciákat a kontinensen lekötő német kihívástól az angol gyarmati törekvéseket veszélyeztető francia kihívás erejének jelentős csökkenését remélte. Ilyen körülmények között Franciaországnak milyen válaszlehetőségei voltak?

Az egyik a háborús megoldás. Bismarck ezzel kapcsolatban a következő megjegyzést tette 1871 augusztusában Gabriac francia ügyvivőnek: „Önök megfizetik a két milliárdot, de amikor majd 1874-et írunk, s még

hármat ki kell fizetni, Önök háborút fognak indítani”. Ehhez mindjárt hozzátette: „Nos, Ön megérti, ha újra kezdik az ellenségeskedést, nekünk az a jobb, ha minél előbb, mint később”. — fejezte be a kancellár.¹ Az idézet alapján Bismarck számolt egy háborús megoldási kísérlettel francia részről, ennek sikerében azonban nem hitt. Éppen ezért a kancellár megjegyzése inkább Párizsnak címzett figyelmeztetésként fogható fel. A háborús megoldásnak egyébként voltak hívei Franciaországban, elsősorban a szélsőségesen nacionalista körök s a vezérkarhoz közelálló csoportok sorolhatók ide. Ez az irányzat a nyolcvanas években „Reváns tábornok”: Boulanger idején tetőzött. A belső egészséges erők realitásérzéke azonban megmentette Franciaországot a beláthatatlan következményekkel járó háborús kalandtól.

Thiers-nek már a hetvenes években az volt a véleménye, hogy Franciaország egyhamar nem tud a fegyverekhez nyúlni. A válaszadást ezért másik úton kellett elkezdni: belső talpraállás és szövetségi kapcsolatok kiépítése. Ami az első feltételt illeti, meglepően gyorsan megvalósult. A hetvenes évek közepére az ország gazdasági teljesítőképessége már elérte a háború előtti évek szintjét. Gyorsan végbement a hadsereg újjászervezése is, melynek eredményeként a francia békelétszám elérte a németét. Szerepe volt ebben az 1872. évi törvénynek, amely bevezette az általános hadkötelezettséget. Az 1875-ben alkotott törvény pedig a tisztek, altisztek számát növelte. E válaszadási törekvés azonban újabb konfliktus eredménye francia–német viszonylatban, sőt a fentebb vázolt lélektani sokkhoz vezető folyamatot indította el. A francia belső talpraállásra irányuló intézkedéseket, különösen az 1875-ös törvényt, a német politikai vezetés háborús veszélyként értékelte, melynek következménye az 1875-ös háborús riadalom volt. Németország fegyveres konfliktussal fenyegető fellépésével szemben azonban Franciaország nem maradt egyedül, mivel Angliát és Oroszországot is sikerült maga mellé állítania. Párizs–Berlin viszonyában tehát az európai egyensúlyra ügyelő külső erők fellépése mentette meg a békét. A nemzetközi kapcsolatokban oly fontos bizalom légköre azonban az európai hatalmi rendszer meghatározó pontján, a francia–német viszonyban nem állt helyre.

Franciaország törekvése szövetségesek szerzésére vagy szövetségi rendszer kiépítésére a téves politikai értékelésnek is jó példája. Párizs külpolitikai mozgásteré és mozgási lehetősége az általa megteremtett szövetségi rendszerben ugyanis semmivel sem volt nagyobb és jobb, mint a diplomáciai elszigeteltség két évtizedében. Franciaország éppen „hatalmi

magányában” bővítette ki jelentősen gyarmatbirodalmát Nyugat-Afrika-tól Indokínáig, sőt Jules Ferry idején a kongói-kérdés még a német-francia együttműködésre is lehetőséget adott – Anglia ellen. Ezért ami a szigetországgal való gyarmati versenyfutást illeti, Franciaország semmivel sem volt rosszabb helyzetben, mint az ötvenes, hatvanas években, amikor a kontinens vezető hatalma volt. A Londonnak stratégiaileg fontos területeken – a Közel-Kelet, Egyiptom – III. Napóleonnak ugyanúgy meg kellett hajolnia az angol igények előtt, mint az elszigetelt III. Köztársaságnak. A kontinensen pedig az európai egyensúly elve s az erre vigyázó nagyhatalmak gyakorlatilag minden szerződés nélkül garantálták Franciaország biztonságát. Párizs azonban úgy értékelte, hogy e biztonságot a belső erőfeszítések mellett csak egy erős szövetséges nyújthatja és biztosíthat számára megfelelő hátvédet Európában, s nagyobb mozgásteret a gyarmati kérdésben. A hetvenes évek hatalmi szisztémájában azonban kilátástalannak tűnt az ilyesfajta próbálkozás, csak az idők változásában bízhatott. Elsősorban abban, hogy a nemzetközi helyzet kiéleződése Berlint olyan lépésre kényszeríti, mely kedvező lehet a franciák számára. De bízhatott abban is, mint a sakkjátékos, hogy az ellenfél egyszer lépést téveszt, s ezt kihasználhatják. Volt még egy lehetőség: a szövetségteremtés annak is függvénye volt, hogy a német kihívás mikor válik érzékelhetővé s mikor tudatosul a többi nagyhatalomnál. A hetvenes években ugyanis ezt még csak Franciaország érezte.

A francia válasz megszületésében gyakorlatilag mindhárom lehetőség szerepet kapott. A nemzetközi helyzetben esetleg kialakuló válságokba vetett francia reményeket erősítette az a tény, hogy az első bismarcki koalíciós szisztéma egy ponton komolyan sebezhető volt. A kancellár azt az Ausztria-Magyarországot és Oroszországot tömörítette egy blokkba, melyek érdekei a Balkánon ütköztek, s a francia diplomáciai elszigeteltség évtizedeiben az európai hatalmakat is megmozgató nagy válságok éppen e térségben alakultak ki. Az 1875–78-as keleti válság idején a két hatalom ellentéte felszínre került, s a franciák ezt megpróbálták oly módon kiaknázni, hogy orosz támogatással francia főkormányzót állítsanak Kelet-Rumélia élére. Bár ez az együttműködési kísérlet, elsősorban Andrásy tiltakozása miatt, sikertelenül végződött, a válság végül is az orosz-osztrák-magyar s az orosz-német viszonyt egyaránt meggyengítette. A következő, az 1885-ös bolgár válság a három császár szövetségét gyakorlatilag szétrobbantotta. Bismarck Oroszországot csak diplomáciai bravúrral, az ún. viszontbiztosítási szerződéssel tudta Németország mellett

tartani. A bolgár válság ezen kívül olyan lépést is kikényszerített Bismarckból, mely kifejezetten Franciaországnak kedvezett. A kancellár 1887. november 6-án bezárta a berlini pénzüpiacot az orosz kölcsönök előtt. Mivel a 19. század közepétől a cárizmus legjelentősebb hitelezője Németország volt, Bismarck ezzel az intézkedéssel pénzügyi nehézséget akart okozni Oroszországnak, hogy megnehezítse katonai előkészületeit és megakadályozza, hogy a bolgár válság miatt orosz–osztrák–magyar háború robbanjon ki. Ez az intézkedés a visszájára fordult, mert Párizs átvállalta a hitelező szerepét. 1888 végén már ki is bocsátotta az első 500 millió frankos orosz kölcsönt. Így Bismarck intézkedése megnyitotta az utat a francia tőke oroszországi behatolására. Az adott pillanatban persze ez csupán gazdasági lehetőség volt, Párizs azonban oroszországi tőkeexportját eszközként, pénzfegyverként használta fel a német kihívásra adandó válaszhoz.

Úgy tűnik, Bismarck nem tulajdonított nagy jelentőséget pénzügyi intézkedésének s ebből következően a francia–orosz pénzügyi kapcsolat-teremtésnek. Véleménye szerint egy jó gazdasági kapcsolat még nem jelent szövetséget, s rossz gazdasági kapcsolat mellett is jó politikai viszony tartható fenn. 1887-ben egyébként Hatzfeldt londoni német nagykövethez írt levele tanúsága szerint meg volt győződve egy orosz–francia szövetség létrejöttének lehetetlenségéről.² A későbbi események tükrében azonban világossá vált, hogy az 1887-es bismarcki intézkedés következménye volt az áttörés az orosz–francia kapcsolatokban. Ezután egy másik vonal, a két ország katonai közeledése is megindulhatott.

1888-ban Párizsba látogatott a cári gárda parancsnoka, Vlagyimir nagyherceg, tüzérségi tisztek társaságában. A látogatás eredménye 500 ezer darab Lébel puska megrendelése volt a Châtellerault cégnél, a tisztek pedig a löpörgyártást tanulmányozták. Ezen kívül 1889-től olyan tábornokok kerültek a vezérkar élére, mint Miribel és Boisdeffre, akik éveket töltöttek katonai attaséként Oroszországban. Megvolt környezetismeretük, személyes kapcsolatuk, hogy elősegítsék a két ország közeledését. Ebbe az irányba hatott Oroszországban az ipari burzsoázia és a földbirtokosok egy részének mozgalma is, mely a Katkov szerkesztésében megjelenő Moszkovszkie Vedomosztyi elnevezésű lap köré tömörült, s a külpolitikai orientáció felülvizsgálatát követelte a kormánytól. Katkov Franciaország pénzügyi erejét s a vele kötendő szövetség előnyeit hangsúlyozta sajtókampányában. Az orosz külpolitikai váltást azonban még akadályozta az, hogy a politikai vezetés, nevezetesen III. Sándor cár,

Giers, a külügyminiszter vagy a már említett Vlagyimir nagyherceg, a német vonal híve volt. 1890-ben a narvai hadgyakorlaton a cár még azt mondta Caprivi német kancellárnak, hogy nem köt szerződést egy köztársasággal. 1891 januárjában viszont Schweinitz pétervári német nagykövetnek már kedvezően nyilatkozott Franciaországról. Mi a magyarázata az orosz politikai vezetés e gyors véleményváltozásának, melynek eredménye a két ország szövetsége lett? A választ az 1887 és 1891 között bekövetkezett eseményekben kell keresni. Ezekben az években Oroszországot is megcsapta a német kihívás szele. Franciaországot pedig éppen Németország emelte ki elszigeteltségéből, s teremtette meg számára a válasz lehetőségét: a francia–orosz szövetséget. Hozzá kell azonban tenni, hogy 1890-ben Bismarck lemondásával külpolitikailag egy új Németország jelent meg, szakított azzal a bismarcki felfogással, amely fontosnak tartotta Oroszország szövetségét. Az új német külpolitikai vezetés az orosz kapcsolatot azért vetette el, mert a német–orosz viszontbiztosítási szerződés nem nyújt védelmet Franciaország támadása ellen, a Balkánon pedig veszélyezteti a hármasszövetséget. Berlinben egyébként is úgy ítélték meg, hogy a viszontbiztosítási szerződés meg nem újítása nem jár semmi kockázattal Németországra nézve, mert Oroszország úgysem talál megfelelő szövetségest Európában. A német politikai vezetés ezért a hármasszövetség erősítésére törekedett. Ebbe az irányba mutatott már 1887-ben a „földközi tengeri antant” létrehozása, mely február 12-én Olaszország és Anglia között jött létre, s ehhez március 24-én az Osztrák–Magyar Monarchia is csatlakozott. 1890. július 11-én pedig Anglia és Németország kötötte meg a Zanzibar–Helgoland egyezményt. Ezekből az eseményekből úgy tűnt, hogy Anglia is közeledik a német blokkhoz, ráadásul a szigetországnak komoly ellentétei voltak Oroszországgal Közép-Ázsiában. Ezek után az orosz politikai vezetés joggal tartott a diplomáciai elszigetelődéstől, illetve attól, hogy egy Angliával is megerősödött kontinentális blokkal kell szembenéznie. Ebben a hitében a hármasszövetség 1891. május 6-i megújítása csak megerősítette. Az ebből való kivezető útként a francia–orosz szövetség mutatkozott, s így jött létre 1891. augusztus 27-én egy konzultatív paktum a két ország között, 1892. augusztus 17-én pedig katonai egyezményt írtak alá, mely 1893 végén lépett életbe.

A szövetséggel Párizs úgy vélte, megfelelő választ adott a német kihívásra. Ebben Németország tévedésének legalább annyi szerepe volt, mint a francia diplomácia ügyességének. Felvetődhet persze a kérdés: tényleg tévedés volt-e az új német politikai vezetésnek az a döntése, mely

nem újította meg a viszontbiztosítási szerződést Oroszországgal. Abban az értelemben igen, hogy Németország hatalmi önzése magára hagyta Oroszországot, ahol működésbe lépett a lélektani faktor, mely Franciaország felé vitte a cári vezetést, ami Európa hatalmi megosztásához vezetett. Ezzel Berlin olyan gépezet beindításában működött közre, mely később ellenőrizhetetlenné vált, s melynek a világháború lett a következménye. Pedig a cár és szűkebb környezete változatlanul a német orientáció híve volt, mutatja ezt az a tény is, hogy a katonai egyezmény kidolgozása után még egy esztendő kellett várnai a franciáknak, hogy Pétervár ratifikálja a szövetséget. Az oroszok ugyanis abban reménykedtek, hogy sikerül megegyezniük Németországgal. 1893-ban azonban ismét kiújult a hetvenes évek végétől húzódó vámháború a két ország között, így a hatalmi és a gazdasági helyzet egyaránt csak Franciaországgal való szövetséget kínált Pétervárnak. Úgy tűnik azonban, hogy Berlin nem vette komolyan a létrejött szövetséget, mert nem érezte még hatását. Egyébként is 1894. február 10-én — tehát jó egy hónappal a francia—orosz szövetség ratifikálása után — Oroszország és Németország kereskedelmi szerződést kötött. Ennek értelmében Pétervár jelentős vámkedvezményeket adott a németeknek, Berlin pedig megkönnyítette az orosz gabonaexportot Németországba. Oroszország legfontosabb külkereskedelmi partnere változatlanul Németország maradt, a franciák pedig nem kaptak a németekéhez hasonló kereskedelmi kedvezményeket. Így Berlin tévedésének következményeit csak a századforduló utáni új hatalmi környezetben érezte meg, ekkorra azonban a francia kölcsönök már hatékony fegyvernek bizonyultak a szövetség megőrzése és stabilizálása érdekében.

Ha az orosz—német viszonyt hosszabb távon vesszük vizsgálat alá, már korántsem bizonyos, hogy tévedésnek kell minősíteni a német politikai lépést. A Balkánon ugyanis nemcsak orosz—osztrák—magyar konfliktus lehetősége merült fel, hanem egyre inkább keresztezték egymást az orosz—német érdekek is. Ezen kívül a német ipari imperializmus — amely kereskedelmi kapcsolat formájában jelentkezett —, politikai szövetséggel társulva a függőség jóval nagyobb veszélyével fenyegetett Pétervár számára, mint a francia—orosz szövetséggel társult francia bankimperializmus.³ Objektíve ezek a tényezők is Pétervár—Párizs közeledését segítették.

A szövetség megkötése után sajátos helyzet alakult ki. Németország még nem mérte fel a változás igazi jelentőségét, Franciaország pedig nagyobb horderőt tulajdonított neki, mint amekkora valójában volt. Ezért a szövetséges, azaz a biztos európai hátvéd tudatában teljes erővel a gyarmati

versenyfutásba vetette magát. Itt azonban rá kellett döbennie, hogy a „válasz” erősítésre és korrigálásra szorul. Az 1898-ban Fashodánál Angliával kirobbant konfliktus idején Franciaország nem kapta meg azt a támogatást, melyre számított. Pétervár ugyanis nem tartotta olyan fontosnak az ügyet, melyért érdemes lett volna háborút kockáztatnia. A támogatás elmaradását persze az is nagymértékben befolyásolta, hogy Oroszországnak sem ereje, sem lehetősége nem volt segítség nyújtására. A franciákat – Anglia ellen – Oroszország csak Közép-Ázsiában, pontosabban az afgán határon tudta volna hatékonyan támogatni. Ezt azonban több tényező akadályozta. 1. Az orosz külpolitika figyelme a Távol-Kelet felé irányult, erőforrásait ezért a transzszibériai vasútvonal befejezésére mozgósította. 2. Közép-Ázsiát nem kötötte össze vasút a központi orosz területekkel, így India irányába mozgósítani lassan és nehézkesen lehetett. 3. E vasút megépítésére az oroszoknak nem volt pénzük, de egyelőre szükségük sem volt rá. Franciaország kölcsönökkel igyekezett hozzájárulni ahhoz, hogy az orosz vasúthálózat teljesítőképessége növekedjen. Volt azonban Fashodának más tanulsága is. Kiderült, hogy az 1892-es katonai konvenció néhány pontja félreértésre ad lehetőséget. Különösen az egyezmény második cikkelye okozott gondot, mivel nem fogalmazták meg pontosan, hogy a hármas szövetség milyen mozgósítása esetén kell Franciaországnak és Oroszországnak „azonnal és együttesen” mozgósítani. De pontosításra szorult a két vezérkar találkozóival foglalkozó negyedik, valamint az egyezmény időtartamát meghatározó hatodik cikkely. A politikusok és a vezérek a kölcsönös találkozókon e hiányosságokat pótolták.⁴ Mégis, figyelembe véve Oroszország távol-keleti érdeklődését, lekötöttségét, s azt a következményt, hogy európai konfliktus esetén Franciaország egyedül maradhat, Párizs levonta a tanulságot: újabb garanciákkal kell biztonságát körülbástyázni. A francia diplomácia Delcassé külügyminiszter vezetésével a Fashodát követő években aktív munkába kezdett. Offenzívája először az olaszoknál gyümölcsözőtt: 1902-ben, elsősorban a frankdiplomácia segítségével, megszületett a Barrère–Prinetti paktum Párizs és Róma között. Igaz, ez az egyezmény nem választotta le Olaszországot a hármas szövetségről, de azt megmutatta, hogy a német blokknak itt van a gyenge pontja.

Delcassé diplomáciája Anglia irányában is eredményesen dolgozott. Mint már említettük, a szivetország a nyolcvanas évek végén közvetve csatlakozott a hármas szövetséghez. A századvég gyarmati versengése miatt kiéleződött angol–francia, angol–orosz viszony idején az angol–német

szövetség gondolata is felmerült. Joseph Chamberlain, az angol kormány gyarmatügyi minisztere szorgalmazta ezt a közeledést. Berlin azonban elzárkózott. „Németország számára aligha lehet Angliával kapcsolatban bármely nagyobb szerződésre gondolni, amely nem hozna magával számunkra majdnem biztos háborús veszélyt. Ezért a rettenetes kockázatért, amelyet Németország esetleg magára vállal, Angliától egy ezzel arányban álló kártalanítást viszont csak akkor lehet várni, ha saját teljesítményeiről és Amerika barátságáról helyesebb, vagy kisebb véleménye lesz, mint most. Ma Angliában még mindig az járja, amit Salisbury mondott Hatzfeldtnek: „Túlságosan sokat kérnek barátságukért.” – írta Holstein 1901. január 21-i levelében Eckardstein londoni első követségi titkárnak.⁵ Közben Angliában az egyre több aggasztó jelenség hatására a németellenes tábor megerősödött. 1896-ban ugyanis a német vastermelés megelőzte a szigetországét, az elektromos és vegyipar területén Anglia teljesítménye alatta maradt a németnek. Ami pedig a kereskedelmet illeti, az európai piacokon, – de a latin-amerikain és a távol-keletin is – Németország egyre veszélyesebb konkurencssá vált. Bár fontosak voltak ezek a mozzanatok, egyelőre mégsem emelkedtek a külpolitikát közvetlenül meghatározó tényezőkké. Az angol vezetés elsősorban Németország világpolitikai törekvéseinek jelzéseit érzékelte, melyek hatékony eszközévé Berlin a hadiflottát igyekezett tenni Tirpitz irányítása alatt. De a közel-keleti német aktivitás, vagy II. Vilmos kiállása a búrok mellett ugyancsak érezhetővé és nyilvánvalóvá tette Anglia számára is a német kihívást. A világ vezető hatalma sem engedhette meg magának, hogy Franciaország és Oroszország mellett Németország is feliratkozzon ellenfelei közé. Mérlegre kellett tehát tennie, mely hatalommal való ellentétei veszélyeztetik nagyhatalmi pozícióit: a jelek Németország felé mutattak. Kiderült, hogy a francia–angol ellentétek korántsem olyan súlyosak, mint azt még Fashoda idején is hitték, a francia kihívás ugyanis csak a gyarmatokat érintette. Ezen a téren azonban egyeztetni lehetett az érdekeket. A német kihívás viszont Anglia politikai, gazdasági, tengeri világhegemóniáját egyaránt veszélyeztette. Ez a körülmény Londont Párizshoz közelítette, melynek eredménye az 1904. április 8-án aláírt entente cordiale volt. Párizs ezzel teljesnek érezhette a német kihívásra adott válaszát, annak ellenére, hogy a francia–angol antant lazább kapcsolatot jelentett, mint az Oroszországgal való szövetség. Sőt, a Delcassé diplomáciai offenzívája eredményeként létrejött, s már korrigált francia „válasz” olyan jól sikerült, hogy egyben „kihívásként” jelent meg Németország számára. Egyrészt a francia–orosz

földrajzi harapófogót Anglia szorosabbra zárta. Másrészt az így létrejött francia blokk szerkezete lényegesen eltért a német blokk szerkezetétől. Németország ugyanis globális igényeihez csak olyan szövetségi szisztémát tudott felmutatni, mely érdekeiben, de főleg hatalmi hatósugarában elsősorban a kontinenshez kötődött. Tehát míg Bismarck idején a hatalmi igényt a neki megfelelő hatósugarú hatalmi szisztéma támogatta, addig II. Vilmos a világpolitikai törekvésekhez nem tudott ennek megfelelő szövetségi szisztémát kiépíteni. Ezzel szemben a francia szövetségi blokk kontinentális és globális igényeknek egyaránt megfelelt.

A francia szövetségi blokk, de különösen a francia „kihívás” kifejezés, úgy véljük, magyarázatra szorul. Annál is inkább, mivel a századforduló után az angol–német viszony, mint már fentebb jeleztük, kiéleződött, s úgy tűnt, ez a meghatározója a nemzetközi kapcsolatoknak. Anglia azonban a „fényes elszigeteltség” elve, a hatalmi elkötelezettségtől való tartózkodás miatt az európai politikának nem volt aktív tényezője. Így az angol–német ellentétek integrálhatók voltak a kontinentális politikát továbbra is meghatározó francia–német ellentétekhez. Ezért a nemzetközi kapcsolatok aktív tényezője Németország s vele egyenrangú félként Franciaország volt. Úgy véljük, ez annak ellenére is igaz, hogy Franciaország demográfiai, gazdasági mutatói rosszabbak voltak Németországénál, mert ez jelentős pozíciómódosulást nem eredményezett Párizs rovására. Franciaország változatlanul Európa egyik nagyhatalma volt. A viszonylagos német előny ugyanis ahhoz semmiképpen sem volt elegendő, hogy a kontinens vezető hatalmának tekinthesse magát. Ezzel csak az egyik hatalmi blokk vezetője lehetett. Franciaország pedig, mint a másik blokk meghatározó nagyhatalma, diplomáciai aktivitásával olyan kihívást teremtett Berlin számára, hogy az 1904 után védekező pozícióba szorult. Az első pillanatban mégis úgy tűnt, hogy a német diplomácia helyzete kedvező, s viszonylag könnyen válaszolhat a francia „kihívásra”. Reményeit az 1904 elején kirobbant orosz–japán háborúra alapozta, mely a francia eredményeket igen sebezhetővé tette. Párizs ugyanis azzal az Angliával kötötte meg az entente cordiale-t, melynek Oroszországgal komoly gyarmati ellentétei voltak Közép-Ázsiában. Ráadásul 1902 óta Japán Anglia szövetségese volt. Így ha Franciaország teljesen az oroszok mellé áll a háborúban, veszélybe kerül a frissen kötött antant, ha viszont nem ad semmiféle támogatást, Pétervár ismét Németországhoz közeledhet. Ezzel a helyzettel Berlin is tisztában volt, s úgy vélte, egy csapással szétrobbanthatja a francia–orosz szövetséget, valamint a francia–angol

antantot. Célja eléréséhez két módszert választhatott: egy békés megoldást, s egy olyat, mely kiélezi a nemzetközi helyzetet. Az első módszer az Oroszországhoz való közeledés volt.

II. Vilmos 1904 őszén szövetségi szerződést ajánlott II. Miklósnak, a „pénzgyeget” bevetésével azonban Párizs elérte a tárgyalások megszakítását. Berlin ezután a másik módszerrel, a marokkói krízis kirobbantásával próbálkozott. A helyzet kedvezőnek tűnt, mivel az oroszok 1905 márciusában vereséget szenvedtek Mukdennél. II. Vilmos ezt kihasználva március végén Tangerben elhangzott beszédében Marokkó függetlenségét hangsúlyozta. Ez nyílt fellépés volt Franciaország ellen. Párizs nehéz döntés előtt állt: vagy szembeszáll a német fellépéssel és vállalja ennek kiszámíthatatlan következményeit, vagy pedig visszavonulót fúj, ami diplomáciai vereséget jelentene. A kérdésben döntést hozó drámai minisztertanácsi ülés 1905. június 6-án zajlott le, ahol két ellentétes nézet csoportosult össze. Az egyik oldalt Rouvier miniszterelnök képviselte. Értékelése szerint Németország megérezte, hogy az elszigetelődés veszélye fenyegeti, ezért a marokkói ügyet használta fel arra, nehogy az elszigeteltség gyűrűje szorosabbra záruljon. Rouvier információi szerint Németország tud azokról az angol–francia tárgyalásokról, melyeknek célja a vele szembeni közös cselekvési eredmény aláírása. Ha ez az egyezmény megszületik – vélekedett a miniszterelnök – Németország megtámadja Franciaországot. Az ország azonban nincs felkészülve egy háborúra. A keleti erődítmények s a hadsereg fegyverzete még modernizálásra vár. „Háborúzni ma, jelenlegi hátrányos helyzetünkben vakmerő és nagyon is bűnös kaland lenne,” – összegezte véleményét Rouvier. A másik oldalon Delcassé külügyminiszter a németekkel való szembeszállás mellett agitált. Véleményének alátámasztására ismertette Anglia javaslatait egy Németország elleni közös francia–angol lépés ügyében. S bár feltehetően – vélekedett Delcassé – Németország fenyegető magatartást fog tanúsítani egy ilyen szerződés megkötése esetén, de ez csak fenyegetés, blöff lesz, nem pedig háború. Mivel a minisztertanács végül is e javaslatokat nem fogadta el, a külügyminiszter lemondott.⁶ Berlin ezt mindenképpen sikernek könyvelhette el.

A marokkói kérdésben gyors eredmény született, és a német diplomácia úgy vélte, a nemzetközi helyzet kiélezése nélkül is sikerül terve. Ezért ismét a békés módszerhez, az orosz kérdéshez nyúlt. 1905 júliusában Björkö szigetén találkozott egymással a német és az orosz uralkodó, s egy defenzív jellegű szerződést írtak alá. A német diplomácia azt akarta,

hogy Pétervár a szerződést csak érvénybe lépése után mutassa meg a franciáknak. Ezzel egy német vezetésű kontinentális blokkba akarták kényszeríteni Párizst. Rouvier azonban kijelentette: „Németországgal lehetetlen a szövetség. A nemzet ezt nem viselné el. A kormánynak pedig figyelembe kell venni a nemzet érzéseit.” Párizs persze nemcsak szavakkal fejezte ki rosszallását, hanem a frankdiplomáciával is. 1888 óta 1905-ben bocsátotta ki a legkevesebb kölcsönt, mindössze 31 millió 300 ezer frankot, s ezt is magánvállalatoknak. A „pénzfegyver” alkalmazásával több célja volt: békekötésre kényszeríteni Oroszországot Japánnal; másrészt a németekkel való kapcsolat felmondására kényszeríteni az oroszokat. Kölcsönt ugyanis csak Björkö feledésével lehetett Párizsban kapni. A francia–oros–német politikai együttműködés elutasítása persze nemcsak az Elzász–Lotharingára érzékeny nemzeti érület figyelembevételével született meg. A gazdasági megfontolások legalább ekkora szerepet kaptak. E kontinentális blokkban ugyanis Franciaország gazdaságilag vesztes lett volna. A német ipar versenyképesebb volta miatt a kereskedelem továbbra is Németország és az orosz mezőgazdaság között zajlott volna. A francia tőkeforrást pedig mindkét hatalom kihasználta volna, hogy azután a francia érdekeket közösen háttérbe szorítsák. Franciaország ezt a helyzetet el akarta kerülni.⁷

Mivel a német diplomáciának az oroszországi kísérlet nem sikerült, ismét visszatért a marokkói ügyre. Még 1905 áprilisában javaslatot tett egy nemzetközi konferencia összehívására, hogy ezen rendezzék a marokkói kérdést. Björkö után ettől várta a szövetség, valamint az antant megbontását. Az 1906. január 16-án Algéciras spanyol városban megkezdődött konferencián azonban Németország elszigetelődött. Szövetségesei nem támogatták, ugyanakkor Franciaország mellett Anglia és Oroszország egyaránt felsorakozott. A németek válaszdási kísérlete tehát kudarccal végződött. A kihívásban aktív szerepet játszó francia diplomácia pedig nem csupán a német terveket hiúsította meg, hanem a megvédett pozíciókat még meg is erősítette: 1907. augusztus 31-én angol–orosz kapcsolatteremtéssel a kettős antant hármas antantté alakult át. Ez pedig még veszélyesebb kihívásként nehezedett a német csoportra.

Az antant megbontására irányuló törekvés változatlanul napirenden maradt Berlin politikájában. Úgy tűnt, az 1908-as Bosznia-hercegovinai krízis, amelyben Oroszország diplomáciai vereséget szenvedett, a német terveket egyengeti. Mivel Párizstól, Londontól nem kapott támogatást, Pétervár a hármas szövetséghez közeledett. Ezt mutatta a racconigi egyez-

mény, melyet Olaszországgal kötött a balkáni status quo megőrzéséről 1909. október 24-én. Németországgal pedig Potsdamban 1910. november 4-én írt alá egy egyezményt Perzsiáról. Ilyen előzmények után robbantotta ki Berlin a második marokkói krízist. Az ürügyet a helyi zavargásokba beavatkozó francia politika szolgáltatta, melyre reagálásképpen Berlin a Panther nevű cirkálót küldte Agadir kikötőjébe. Távozása fejében Francia–Kongó teljes átengedését kérte a franciáktól. Válaszként Sèlves a külügyminiszter erőmegoldásra gondolt, Caillaux miniszterelnök azonban a tárgyalások híve volt. Erre elsősorban a francia hadsereg helyzete kényszerítette. René Girault szerint az egyezkedési készséget az is magyarázza, hogy a francia bankrendszer új formája, az Universalbank fejlődése erre az időre már nemzetközi méreteket öltött. Ezért a bankokat, melyeknek a politikában Caillaux volt az egyik képviselője, az internacionalizmus, a szabadkereskedelem s a németekkel való egyezkedési hajlam jellemezte.⁸ A marokkói krízis így végül 1911. november 4-én rendeződött, melynek értelmében a németek elismerték a franciák Marokkó feletti protektorátusát, s ennek fejében Németország megkapta Francia–Kongó egy részét. A kérdés ilyen értelmű megoldásában London és Pétervár Párizs melletti fellépésének is szerepe volt.

Mivel az antant kihívására Németország a második marokkói krízisben sem tudott megfelelő választ adni, ezért 1911 után a lélektani tényező egyre fontosabb szerepet kapott a nemzetközi kapcsolatokban. A blokkban résztvevő hatalmak biztonsági intézkedései kölcsönös bizalmatlanságot szültek, s további ösztönzést adtak a hatalmi, sőt nemzeti létet garantáló lépések meghozatalára. A katasztrófához vezető lélektani láncreakció ezzel felgyorsult, s mindez a nemzetközi feszültség növekedésében vált láthatóvá és érzékelhetővé. Az ide vezető úton fontos szerepet kapott az, hogy Berlin és Párizs között ismét előtérbe került Elzász–Lotharingia kérdése, s ez a sajtó segítségével már nemcsak a kormányköröket, de a tömegeket is bevonta a „kihívás”–„válasz” viszony által teremtett hatalmi mozgásba. A lélektani láncreakciót erősítő és fokozó nacionalizmus pedig a francia–német viszonylat mellett az angol–német kapcsolatokban is hatalmas méreteket öltött. Ezen kívül mindkét blokk hozzáfogott a hadsereg növeléséhez, s a haditervek véglegesítéséhez. Németországban 1911–1912-ben újabb hadihiteleket szavaztak meg a hadseregnek, melynek létszáma 1910-től gyors ütemben növekedett. 600 ezerről 1913-ra 750 ezer főre növelték a békelétszámot. Jelentős különbség alakult ki ezzel kapcsolatban a francia és a német hadsereg között

az utóbbi javára. 1908-ban 116 ezer fő, 1912-ben már 165 ezer; 1913 végére 120 ezerre csökkent a különbség.⁹ Franciaország ezt a katonai szolgálat idejének felemelésével igyekezett kompenzálni, ezért 1913. március 5-én 3 évre emelték a szolgálati időt. Oroszország a stratégiai vasútak építésével, valamint hadseregének korszerűsítésével erősítette helyzetét, Anglia pedig a németekkel való flottarivalizálásban továbbra is tartotta vezető helyét.

1911 után a blokkokon belül a kapcsolatok is szorosabbra zárultak. A francia–orosz katonai konvenciót 1912 júliusában tengerészeti egyezményvel egészítették ki. Franciaország Angliával is szorosabbra fűzte együttműködését, a két vezérkar már 1905-től rendszeresen konzultált egymással, s egyezmény született a két ország tengeri flottájának összehangolásáról.

A német blokk is erősítette sorait. 1912-ben megújították a hármas szövetséget, 1914 elején vezérkari megbeszéléseket tartott Németország és Olaszország. Közben a német blokknak a Balkánon újabb antant kihívással kellett szembenéznie. A Törökország ellen szervezkedő Balkán blokk ugyanis gyakorlatilag az antant égisze alatt jött létre. S bár a második Balkán háborúban ezt sikerült szétrobbantani, s Németországnak helyreállítani a törököknél megcsappant presztízsét, az antant gazdasági kihívásával is szembe kellett néznie e térségben. Szerbiából és Görögországból kiszorították a német cégeket, Romániát a kölcsönök segítségével igyekeztek eltávolítani a német szövetségből, melynek helyzetét nehezítette az is, hogy 1914 tavaszán a balkáni kérdés Olaszország és Ausztria–Magyarország kapcsolatait kiélezte.

1914 nyarára, a szarajevói merénylet által előidézett júliusi válság idejére a hármas szövetségnek a francia „kihívásra” adandó válaszlehetőségei leszűkültek. Ezért a német vezetés úgy vélte, hogy hatalmi léte megőrzésének érdekében a leghatékonyabbnak ígérkező választ kell megkísérelnie, a háború kirobbantását, annak ellenére, hogy a siker reménye kisebb volt, mint 1904–1905-ben vagy 1911-ben. S bármily különös – a végeredményt tekintve – Németország 1918-ban vereségével elérte azt a célt, melyre 1904 óta törekedett: szétrobbantotta a hármas antantot.

Mivel az 1871 és 1914 közötti hatalmi kapcsolatok mozgása az első világháborúhoz vezetett, befejezéseként a háború kitörésének kérdésével zárjuk gondolatmenetünket. Ismert a marxista történetírás álláspontja, mely szerint a monopóliumok kialakulása megteremti a kapitalizmus imperialista szakaszát, melynek terjeszkedő, gyarmati politikája magában

hordja a fegyveres konfliktusok kitörésének lehetőségeit. Az első világháború kirobbanásával kapcsolatos irodalom könyvtárnyi, ezért csupán néhány gondolat erejéig érintjük ezt a kérdést. Úgy véljük, hogy az 1871 után kialakult európai hatalmi szisztémának önálló mozgása volt, s ez a mozgás nagy szerepet kapott az első világháború kitörésében. Elsősorban azzal, hogy Európa hatalmi blokkokra szakadt, s ez a bizalmatlanság légkörét teremtette meg a hatalmak között. Ez a bizalmatlanság nemcsak a kormányokat érintette, hanem, mint már említettük, a blokkokban résztvevő országok széles tömegeit is. Emiatt a lélektani tényező fontos szerephez jutott, a tömeghisztéria szinte ellenőrizhetetlen veszélyével. Természetesen a bizalmatlanság légköre, akár egy lélektani láncreakció sem vezet szükségszerűen háborúhoz. Ezt bizonyítja Franciaország esete, hiszen fegyveres konfliktus nélkül válaszolta meg a német kihívást. A háború kirobbanásához az vezethet, ha a fenyegetettség érzése következtében meginduló lélektani láncreakció eredményeként a bekövetkező pszichológiai sokk politikai rövidzárlatot okoz, s ez tömegméretekben kiszélesedik, és hiányzik az a belső erő, mely a háborúhoz való átlépést képes lenne megakadályozni. Ez történt Németországban 1914-ben, ahol a császárral összefonódott katonai csoporttal szemben nem volt megfelelő ellenzéki erő. Igaz, a német politikai döntési játékszabályok ezt nem is tették lehetővé. Ezzel szemben a polgári demokrácia játékszabályaival dolgozó Franciaországban a belső erők — pl. Boulanger idején — megakadályozták a háborús kalandot. 1914-ben azonban a német döntés Franciaország számára is lépéskényszert jelentett, ami a blokkpolitika áttételein keresztül európai, sőt világhatalmasztrófához vezetett.

Jegyzetek

1. *Pierre Milza*: Les relations internationales de 1871 à 1914. Paris 1983. 22.
2. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. (szerk.: Urbán Aladár). 1/2. Budapest 1970. 607.
3. Vö. *Jean Bouvier*: Capital bancaire, capital industriel et capital financier dans la croissance française du XIXe siècle. La Pensée 1974. nov.–dec. *J. Bouvier*: Les traits majeurs de l'impérialisme français avant 1914. In: *J. Bouvier–René Girault*: L'impérialisme français d'avant 1914. Paris 1976; *René Girault*: Problèmes de l'impérialisme économique français en Russie à la veille de la première guerre mondiale Revue du Nord 1975. április–június, 130–131.
4. *Majoros István*: Fashoda és a francia–orosz kapcsolatok (1898–1900) Studia Pedagogica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 3. 1985/1.

5. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1/2 662.
6. i. m. 685–688.
7. *René Girault*: Problèmes de l'impérialisme économique français en Russie à la veille de la première guerre mondiale *Revue du Nord* 1975. április–június 126.
8. i. m. 130–131.
9. *Raymond Poidevin–Jacques Bariéty*: Les relations franco-allemandes 1815–1975. Paris 1977. 208; 210.